

УДК 821.161.2:82'01(092)

Г. М. Нога

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

БАРОКОВИЙ ТЕКСТ ПЕТРА ПОПОВИЧА-ГУЧЕНСЬКОГО: МІЖ ТРАДИЦІЄЮ І КРЕАТИВНІСТЮ АВТОРА

Аналізується невелика поетична спадщина мандрівного учителя-дяка з Поділля Петра Поповича-Гученського (кін. 17 ст.), яка складається переважно із бурлескних віршів та кількох орацій високого стилю. Вона показова тим, що дає змогу простежити зміни у світоглядній та творчій системі автора, які призвели до розширення кола його літературних зацікавлень і у подальшому до повнішої реалізації себе у царині красного письменства. Залишаючись людиною свого часу і його традицій, він намагався бути водночас і творцем. Поет не приховує своїх емоцій, свого настрою, зарядженості на контакт з реципієнтом. Знання академічної поезики не перешкоджає йому самому активно творити літературний канон доби. Запропоновані ним теми, сюжетні моделі, використання поезики гротеску роблять його твори не лише взірцевими пам'ятками бурлескної поезії XVII ст., а й реальними культурними та соціальними свідченнями того часу.

Ключові слова: Петро Попович-Гученський, бароко, бурлеск, гротеск, орація, мандрівні дяки.

Бароко – це особлива і багато у чому визначальна сторінка історії нашої культури. Упродовж XVII-XVIII ст. воно виявило себе практично у всіх видах мистецтва, але особливо яскраво прозвучало у музиці, архітектурі, театрі та красному письменстві. Сучасна українська наука, і літературознавство зокрема, чимало зробили для осягнення цього феномену. Студії над пам'ятками Бароко стали найпопулярнішою галуззю досліджень для вітчизняних медієвістів у два останні десятиліття. Не забарилися і серйозні набутки у цьому напрямку. По-перше, надруковано багато барокових текстів, які раніше не видавалися або були розпорошені по часописах межі XIX-XX ст. По-друге, мистецтво українського Бароко стало провідною темою багатьох наукових форумів, які відбулися в Україні та зарубіжних наукових центрах. По-третє, з'явилася низка фундаментальних наукових праць як теоретичного, так і історико-літературного ха-

рактеру (монографій та збірників), присвячених бароковій літературі. Але проблематика тут настільки широка, що на науковців чекає ще багато клопіткої роботи, у тому числі й міждисциплінарного спрямування.

У цій статті аналізується поетична спадщина мандрівного учителя-дяка з Поділля Петра Поповича-Гученського (кін. XVII – поч. XVIII ст.) – типового представника барокового письменства, яка складається переважно із бурлескних віршів та кількох орацій високого стилю. Доробок цього класика низового бароко дає змогу простежити зміни у світоглядній та творчій системі автора, які призвели до розширення кола його літературних зацікавлень і у подальшому до повнішої реалізації себе у царині красного письменства. Як людина свого часу, він намагався бути традиційним, але водночас прагнув максимально залишитися і самим собою. Поет не приховує своїх емоцій, свого грайливого настрою, зарядженості на гру з реципієнтом. Його творчість є, багато в чому, діалогом між сакральністю як домінантою мистецтва та світогляду тієї доби і власне світським поглядом на земне буття та його закони (у тому числі й закони Божі). Водночас можемо спостерігати за процесом зближення естетичних кодів високого мистецтва та фольклору, зародженням та функціонуванням школярської поетичної практики і, зрештою, появою нової масової культури на основі літературної традиції.

Твори Петра Поповича-Гученського збереглися у віднайденому Іларіоном Свенціцькому Публічній бібліотеці Народного дому у Львові рукописному збірнику кін. XVII – поч. XVIII ст. Завдяки опублікованому 1904 р. опису рукописних знахідок з цієї бібліотеки (Свенціцький І. Церковно- и русско-славянскія рукописи Публичной Библиотеки Народнаго Дома во Львовѣ \ \ Извѣстія Отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. Наук. – 1904. – Кн. 3) на манускрипт звернули увагу інші дослідники. І вже упродовж кількох наступних років окремі тексти зі збірника видали з невеликими коментарями Володимир Перетц (уринок з драми, 1907), Іван Франко («Інтермедія єврея з русином», 1908) та Михайло Возняк (бурлескні вірші нищенські та великодній діалог, 1910). Значна частина рукопису – орації та проповіді – досі залишаються не опублікованими.

За науковими студіями вищезгаданих учених пильно стежив (перш за все, як історик української мови) Іван Огієнко. У своїй праці «Історія української літературної мови» він, зокрема, зазначає: «І далі маємо багато записів віршів і пісень за XVI-XVII-XVIII віки, що їх розшукали В. Перетц, І. Франко, Ф. Колесса, М. Возняк і ін... Глибші досліди показали, що авторами цих пісень були наші школярі, мандрівні дяки – бакаляри, поети з народу... Рукописні збірники пісень усе ходили поруках в XVII-XVIII віках, і власне вони робили нашу живу мову невмирущою, і це з неї виріс Котляревський, а трохи пізніш Шевченко. В рукописах ходили й збірки віршів наших поетів, наприклад Климентія Зиновієва...» [1, с.187]. Цілком вірогідно, що Огієнко був знайомий з публікаціями творів Петра Поповича і саме на цьому матеріалі зокрема ґрунтувалися його висновки, адже мова бурлескних віршів Гученського у своїй основі є народною розмовною, лише з окремими вкрапленнями полонізмів та старослов'янізмів. Втім, цього вимагали особливості жанру і стилю. Таку думку висловлює також В. Шевчук [2, с.218].

На сьогодні наука не володіє достатнім набором історичних фактів, аби зі стовідсотковою упевненістю говорити про Петра Поповича-Гученського як автора усіх творів рукопису. Водночас, філологічний аналіз текстів дозволяє робити сміливіші висновки. Так, публікуючи та коментуючи поезію з цього збірника, М. Возняк зазначає: «Нема даних... рішити, чи згаданий в одній записці Петро Попович-Гученський був автором, чи тільки переписчиком вірш, чи, може, навіть тільки властителем збірника. Та що в віршах стрічаються тут і там пере-

черкнення, наче би докази самостійного складання вірш, бо на місце перечеркнень є далі інший поправний текст, можна прийняти, що межі тими віршами є також духовні продукти згаданого вище Петра Поповича-Гученського. На всякий спосіб безсумнівно се, що він любувався у таких віршах, списував і розширював їх, отже, був одним із діяльних українських віршописців другої половини XVII в.» [3, с.145]. Підхоплює цю думку і Валерій Шевчук: «Я не тільки згодний із висновками вченого, а вважаю, що вірші за своєю поетикою написані однією людиною, тобто мають один характер творення поетичних образів («манеру», як зазначає М. Возняк), більше того, вони становлять найвидатніші зразки поезії низового бароко й заслуговують, незважаючи на невелику їхню кількість з того, що до нас дійшло, на увагу істориків нашої літератури, адже самі від себе складають особливе естетичне явище» [2, с.214]. Натомість автори «Історії української літератури у 8 томах» Олекса Мишанич [4, с.329-330] та Вікторія Колосова [5, с.449-451], аналізуючи твори з рукописного збірника Петра Поповича-Гученського, не наважилися визнати його авторство.

На нашу думку, мова, стиль та версифікаційні особливості діалогу й семи бурлескних віршів переконливо засвідчують, що вони мають спільного автора, людину освічену, творчу, добре знайому з основами книжного віршування. Географія згадуваних ним у творах містечок і сіл (Кам'янець, Оринин, Карабчіїв, Кудринці, Федьківці, Ожигівці, Городок та ін.) вказує на те, що був він родом із Поділля, тут-таки провів майже усе своє життя.

Схиляючись до думки про єдиного автора усіх поетичних творів рукопису та вираховавши, що найраніші з них написані десь у середині XVII ст., укладачі збірника «Українська поезія. Середина XVII ст.» В. Кречотень та М. Сулима ввели до нього великодній діалог та 7 гумористичних віршів. Мова у всіх творах ведеться від імені гурту молоді чи однієї молодої людини, котра іменує себе: «дитина», «дѣти», «школяр», «нищішкольні». У зв'язку з цим В. Шевчук безпідставно говорить про Гученського як про автора перших зразків наївно-дитячої поезії в українській літературі: «Поет свідомо і по-мистецькому відтворює наївне дитяче світобачення, при цьому чинить те з непервершеною поетичною грацією» [2, с.215]. Загалом, багата гумористична спадщина XVII-XVIII ст., на жаль, практично не зберегла імен своїх авторів і є майже цілковито анонімною. Ім'я Петра Поповича-Гученського поряд з посталями його колег по перу Климента Зиновіїва та Івана Некрашевича є поодинокими винятками.

Як зазначалося вище, Петро Попович-Гученський творив у річці так званою шкільною бурлеску. Тематично вся бурлескна поезія, і нищенські вірші-оразії поета-подолянина зокрема, пов'язана, перш за все, з найбільшими християнськими святами: Різдом та Великоднем. Втім, у творах Гученського така прив'язка здебільшого носить суто умовний характер і означається лишень у «вітальній» частині твору. Традиційні християнські сюжети в ораціях, на відміну від травестій, представлені мало. Не відходячи від загальної установки – привітати широкий загал зі святом, – мандрівні дяки, а Петро Попович-Гученський насамперед, намагаються подолати тематичну обмеженість своїх творів не лише через розширення кола засобів художнього відтворення, а й через уведення в усталені сюжети нових, часто фантастичних елементів. Класичні дяківські сюжети про шкільне життя та про мандрівки становлять основу його доробку. У них представлені найімовірні пригоди школярів та описи дивовижних країн. Ідею створення таких картин дяками, найімовірніше, було запозичено з перекладних повістей про заморські краї та чудеса, а найперше з повісті «Александрія» (змога ознайомитися із перекладною літературою випадала, насамперед, учням Києво-Могилянської коле-

гії та братських шкіл). Характерними рисами орацій з подібним сюжетом є мотив мандрівки, зміни простору, зміщення і розширення горизонтів. Саме у розробці цієї тематики найбільше виявив свій талант Петро Попович-Гученський.

Своєрідною райською землею постає в його ораціях неодноразово ним згадана «земля чучманська». Вона витворена на засадах поетики гротеску, якою вправно послуговувався поет у більшості своїх творів:

З Бучачайдѣт просто в землю чучманскую,
А будете там мѣли повагу панскую...
Там вола печеного за гроштилко купиш,
Коли того не будет, змовитемнѣ мутиш.
А у вола с-под хвоста чосниктечет с оцтом,
Зеленаясалата, коли схочеш с постом.
Там земля богатая, о том усѣ знайте,
За вѣдомостпевную коляду мнѣ дайте [6, с.334].

Гротескно-фантастичний світ цієї орації («Вѣршнищенський») близький до фольклорної фантастики казок, пісень, небилиць. Проте автор не зупиняється на компонуванні якогось окремого «чуда», що притаманно народній фантастичності, а прагне створити власну цілісну картину достатку і дивовижного світоустрою:

А звѣзди там, як динѣ, всюдися валяют,
Свинѣ в золотих коритах микгдалиѣдают.
Рѣка горѣлчаная через ринок течет,
Пий там кождий хоч кгарцем, нѣхто слова не речет.
А воробѣцѣ у срѣбних там панчохах ходят,
И ковбаси живии на вербахся родят.
Свинѣ в лѣтѣ і зимі в дубахся поросят,
Пчоли меду по чверцѣ в кождий день приносят [6, с.333].

Власне, у цьому творі автор розгортає найпопулярнішу фантастичну фавбу бурлескних орацій того часу – опис казкових країн, де було в достатку їжі та напоїв, де вічно голодний поет (школяр, студент, дяк) міг відчутти себе ситою і цілком щасливою людиною. Традиційне християнське усвідомлення тіла лише як зовнішньої оболонки людини у таких творах піддається веселому і дотепному опонуванню: людина повинна піклуватися про свою душу, але водночас дбати і про своє тіло. Здається, саме порожній шлунок та голодна уява диктували поетам рядки, у яких ідеться про їжу. Їх невичерпна вигадливість почасти майстерно завуальовує жєбрання, котрі супроводжували дяківські мандри. Збуджена фантазія, стимульована голодом, вибудовує у віршах цілі гастрономічні царства з відповідними світобудовою, краєвидами і навіть погодою. Серед семи нищенських віршів Петра Поповича-Гученського чотири привертають увагу перш за все саме дивовижними картинами царства їжі. Так, в одній з орацій автор повідомляє слухачам, що він неабияк переймається бідною свого друга Самсона, котрого покусали воші. Порятувати «хворого» вдалося завдяки напрочуд поживному рецептові «премудрих докторів» та «довціпних лікарів»:

...якиєс з маслом паленицѣ
Горячие прикладат щодень к потилицѣ.
И ковбаси до зубов кажут прикладати,
Солониною радят также нос вкладати.
Єщеж мнѣ єдни кажут: «Якоєс порося
Печеноє к лѣкарству барзо би здалося» [6, с.331].

Поет клеїть дурня, ніби з цілковитою байдужістю говорить про паляницю, ковбаси та смажене поросся, проте, зрештою, не витримує і розкриває бажання кожного зголоднілого школяра:

Дайте минѣ, для Бога, из шмат солонини,
Бо ми не мѣли такой у школѣ звѣрини [6, с.331].

Веселе, відверто розважальне звучання творів такого типу гармонійно вплітається в атмосферу свята. Описувані автором дива несуть позитивний заряд та дух оптимізму, віри у реальність земного достатку. Водночас, доброзичливість, дотепність, гумористичність тексту сприяли щедрому обдаруванню міркувальників задоволеною аудиторією.

Яскраві, живі картинки зфантастичними світами їжі та питва в ораціях Петра Поповича-Гученського є важливою складовою поезики його гумористичних віршів, вонистали зразком для наслідування мандрівними дяками у XVIII ст. У своїх святкових поетичних виравах молоді поети у старих вагантських традиціях відверто вихваляють тілесні задоволення, асоціюючи настання Різдва чи Великодня у першу чергу із закінченням посту, багатими застіллями, щедрими подарунками. У такі дні вони відчують себе цілком задоволеними життям людьми, хоча й не без гумору, але іменують себе панством. Невідомий автор, вочевидь-таки знайомий з рукописами Поповича-Гученського, описує свої враження від «міста-казки» Козина, де «школа перогами накривана», переїдить «сметяний дощ» та «пероговий град», «доми з самих сал муровані, а лоєм замість вапна шмаровані, книшами, перогами побиті, а паленицями зверху накриті».

На тлі гастрономічної пияцька тема у Поповича-Гученського представлена теж досить широко, але тут домінують не фантастичні, а реалістичні методи зображення. Безперечно, автор сам належав до середовища дяків-пиворізів, що він із гумором та самоіронією декларує у «Вірші третьому»:

Витаю вас, пяницѣ, всѣхсполечне разом,
Бо вас дѣдкозаберет до пекла zarazом.
Ви на мене, прошу вас, за то не дивуйте,
А як прийду до коршми, таки мя частуйте.
А я вам компании гаразд допомогу,
Хоч з вами до пекла пойду в єдину дорогу [6, с.342].

У тогочасній Європі міцні напої вживалися у великих обсягах, а деякі з них (пиво і вино) загалом сприймалися радше як харчові продукти. Водночас, алкоголізм називали не інакше як «пияцький чорт», його цілеспрямовано і пафосно критикував ідеолог Реформації Мартін Лютер. Втім, здолати усталену традицію середньовічної життєрадісності були важко, адже у європейських країнах, як і в Україні, була маса свят, які супроводжувалися бучними застіллями з необмеженою випивкою (церковні свята, весілля, хрестини, похорони тощо). Із цього приводу Вольфганг Шивенбуш зазначає: «Поряд із харчовою саме ритуальна функція алкоголю є тією, що, на нашу думку, спричинилась до такого надмірного споживання алкоголю в доіндустріальних суспільствах. Ритуали пиття й досі надзвичайно стійкі... Незрівнянно обов'язковіші вони були в раніших суспільствах. Пияки доводили себе до стану цілковитого сп'яніння, що не тільки був наслідком вжитого алкоголю, а й мав психічну природу: шал перепити один одного в товаристві» [7, с.43].

Подібна картина спостерігалася й у різних прошарках тогочасного українсько-го суспільства. Середовище дяків-пиворізів являло собою своєрідне неформальне братство любителів випити у гарному товаристві. Цитовані рядки з Поповича-Гученського промовисто це підтверджують. Втім, поет не завжди пише про при-

страсть до алкоголю з легкістю і гумором. Про тих, кого пияцтво довело до морального занепаду та матеріального зубожіння, він говорить радше зі співчуттям:

Є особливе тії люде – пяницѣрокові,
Поглядают на мене, як вовки лѣсовѣи.
Поглянте-но, панове, – каздий пяницю познає,
Бо в пяницѣ сукня латами пошита,
Як мосева хата рядом побита,
В пяницѣ чоботи ис того ременю,
Що в лѣтѣдерут по деревю [6, с.331].

Вже у XVIII ст. тема осуду пияцтва (особливо у середовищі церковників) набуде широкого розмаху в українській поезії. Але одним із зачинателів її, хоча й у формі бурлескної самокритики, був мандрівний учитель-дяк з Поділля Петро Попович-Гученський.

Аналіз лише невеликого аспекту з поетичного доробку Петра Поповича-Гученського дозволяє зробити висновки, що цей поет став справжнім новатором у нашій літературі свого часу. Безперечно володіючи досить високою освітою, поетичним талантом та навиками віршування, він не обмежує себе рамками традиційного книжного віршотворення. Знання академічної поезики не перешкоджає йому самому активно творити літературний канон своєї доби. Запропоновані ним теми, сюжетні моделі, використання поезики гротеску роблять його твори не лише взірцевими пам'ятками бурлескної поезії XVII ст., а й реальними культурними та соціально-побутовими свідченнями того часу. Не бракує їм і глибокого, суто драматичного авторського почуття, яке виявляє себе й у співчутті до ближнього, і в роздумах про важку долю своєї батьківщини, котра саме тоді потерпала від безперервних війн. Без перебільшення можемо констатувати, що Петро Попович-Гученський «був серед тих нечисленних представників давньої поезії, які перетворювали поезію із сфер чистого розуму у сфери живого, трепетного, бідашного й стражденного людського «я», тобто із сфер абстрактного розуму у сфери почування та рефлексії...» [2, с.217-218]; він, безсумнівно, «один із найталановитіших поетів із середовища мандрівних дяків» [8, с.496].

Список використаних джерел:

1. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – К. : Наша культура і наука, 2004. – С. 187.
2. Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть : у 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – С. 218.
3. Возняк М. Різдвяні й великодні вірші-орації зі збірника кінця XVII – початку XVIII ст. / Михайло Возняк // ЗНТШ. – 1910. – Кн. 4. – С. 145.
4. Мишанич О. Декламації і діалоги / Олекса Мишанич // Історія української літератури : у 8 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – С. 326-331.
5. Колосова В. Віршова література / Вікторія Колосова // Історія української літератури : у 8 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – С. 425-456.
6. Українська поезія. Середина XVII ст. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 334.
7. Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / Вольфганг Шивельбуш. – К. : Критика, 2007. – С. 43.
8. Історія української літератури у дванадцяти томах. Том другий. Давня література (друга половина XVI-XVIII ст.). – К. : Наукова думка, 2014. – 840 с.

The small poetic inheritance of wandering teacher-clerk from Podillia Petro Popovych-Huchensky (the end of 17 century) is analysed. It consists mainly of bur-

lesqueverses and a few orations of high style. It gives an opportunity to trace changes in the world view and creative system of the author. This led to the expansion of his literary interests and to more complete realization of it self in literature. Here maintained faithful to the traditions of his time, but at the same time trying to be himself. The poet did not hide his emotions, moods, charged in to contact with the recipient. Knowledge of academic poetics did not prevent his actively creation of literary can on of his day. His themes, plot models, grotesque poetics make his works not only exemplary attractions of burlesque poetry of the seventeenth century, but the real cultural and social testimonies of the time.

Key words: Petro Popovych Huchensky, baroque, burlesque, grotesque, orazio, wandering clerks.

Отримано: 10.02.2017 р.